



KÖZELKÉP

A tudományfilozófiai elméletek és az értékkutatások kapcsolata¹

DUDIK BENEDEK²

ABSZTRAKT

Jelen tanulmány célja annak vizsgálata, hogy a tudományfilozófiai elméletek főáramú megközelítései mennyiben alkalmazhatók az értékkutatás területén. Vizsgálatom során három jelentős, 20. századi tudományfilozófiai megközelítés alapján vizsgálom az axiológiai vizsgálatokat a 20. század közepétől. E három filozófiai elmélet: Popper falszifikációs elmélete, Kuhn paradigmamaelmélete és Lakatos tudományos kutatási programok elmélete. Közülük Lakatos elméletének tulajdonítom a legnagyobb magyarázó erőt. Elméletében Lakatos úgy találta, hogy minden kutatás egy tágabb kutatási program része, amely egy kemény mag vagy negatív heurisztika (ahogy Lakatos nevezi) körül rendeződik. Írásomban a mellett érvelek, hogy az értékkutatási programok magja maga az érték meghatározás, amelyet az értékkutatás területén különböző kutatók használnak. Ez az fogalom alig változott az elmúlt évtizedek során. Ehhez kapcsolódva léteznek a különböző értékmodellek, amelyek célja az emberek értékrendszerének felmérése. Ezek a modellek a kemény mag körül található védőövnek tekinthetők. Jelen írás célja nem Lakatos elméletének kiemelése a tudományfilozófiai megközelítések közül, hanem az értékkutatás filozófiai szemmel történő vizsgálata.

KULCSSZAVAK: értékek, Lakatos Imre, Schwartz, tudományfilozófia, értékkutatás

ABSTRACT

The relationship between scientific philosophical theories and value research

The purpose of this study is to examine, in what extent the mainstream approaches of scientific theories can be applied on the field of the value-research. Therefore, I will examine these models through the lense of scientific philosophical approaches of 20th century. Of the three most significant philosophical theory (Popper's falsification theory, Kuhn's paradigm theory, and Imre Lakatos's theory of scientific research programs), I apply Lakatos's theory, since it fits the best to explain, how parallel research streams emerged on the field of value research. In this study I strive for conciliate Lakatos's program and the three significant value models. In the scientific research program theory Lakatos found that many research programs coexist simultaneously. Each has a hard core or negative heuristic (as Lakatos calls it) of theories immune to any revision surrounded by a protective belt or positive heuristic of malleable theories. Every research

¹ A kutatás az EFOP-3.6.3-VEKOP-16- 2017-00007 projekt támogatásával valósult meg.

² ELTE TáTK Interdiszciplináris Társadalomkutatások Doktori Program,
e-mail: dudik.benedek@gmail.com



KÖZELKÉP

program vies against others to be most progressive. In my opinion the core of the program is the value definition itself, which is used by the different researchers in the field of value studies. This value definition barely changed during the past few decades. On the other hand, there are numerous value models aimed to assess people's value system. These models can be considered as the protective belt revolving around the hardcore definition. The aim of this paper is not to emphasize Lakatos' theory from the philosophical approaches of science, but to examine value research through a philosophical eye. This approach also can ease the communication between the value research by exploring the common core of them.

KEYWORDS: human values, Imre Lakatos, Schwartz, philosophy of science, cultural values

Bevezetés

A 20. század során a tudományok művelői egyre nagyobb figyelmet kezdtek szentelni magának a tudomány működésének, ha úgy tetszik evolúciójának megfigyelésére és leírására. Az ebből a tevékenységből kialakuló tudományág a tudományfilozófia, amely a filozófia művelésének az a módja, amelynek elsődleges célja a tudomány természetének és működésének lehető legteljesebb megismerése és leírása. Ez a fajta törekvés, amely a tudomány működésének megértésére irányul nem minden előzmény nélküli és voltaképpen a tudományos megismerés módszereinek és eszközeinek fejlődésével egyidős. Hagyományosan úgy tekintjük, hogy az ókori hellén kultúra képződménye, így tehát körülbelül két és fél ezeréves múltra tekint vissza (Gulyás et al. 2013). Dolgozatomnak nem célja ezt a tekintélyes mennyiségű ismeretanyagot bemutatni. Grandiózus tervek helyett csupán az 1900-as évek közepén megjelent, szinte egymásra reflektálva létrejövő, szélesebb körökben is ismert és elterjedt tudományfilozófiai elméletek alkalmazhatóságát kívánom szemléltetni a szociológiai és szociálpszichológiai értékkutatások területén.

Az általam választott három tudományfilozófiai elmélet, amelyek bemutatásán keresztül céloimat megvalósítani szeretném Karl Popper falszifikációs elmélete, Thomas Kuhn paradigmaelmélete és Lakatos Imre tudományos programok elmélete. A fenti elméletek mind a tudomány működésének szisztematikus megfogalmazására törekednek, melyeket a maguk ismeretelméleti rendszerének függvényében írnak le, és – az idő próbáját kiállva – mind a mai napig a terület kiemelkedő gondolatai közt maradtak fenn, az elmúlt több, mint fél évszázad során. Azonban mind a mai napig tudományelméleti viták övezik ezen elméleteket érvényességük és alkalmazhatóságuk tekintetében. Ez voltaképpen ellentmondásosnak tűnhet, hiszen szélesebb tudományos körben elfogadott és alkalmazott elméletekről van szó. Ám a tudományok 21. századi fejlettsége és elképesztő összetettsége okán azt feltételezem, hogy bizonyos tudományfilozófiai elméletek néhány diszciplínához közelebb, míg másoktól távolabb állnak. Elgondolásom szerint ez nem egyik vagy másik elmélet elhanyagolhatóságát tükrözi, hanem a tudományok fejlődésének, diverzitásának természetes hozadéka.



KÖZELKÉP

Jelen írásomban arra vállalkozom, hogy néhány, általam választott, példán keresztül az érték kutatások területén leginkább alkalmazható és helytálló tudományfilozófiai elméletet megtaláljam. Az értékvizsgálatok ilyen módú rendszerezése nem csak a 20. század jelentős tudományfilozófiai irányzatának érvényességi vizsgálata miatt fontos. Az érték kutatások szisztematikus rendszerezése elősegíti maguknak az érték kutatásoknak megismerését, a diszciplína mélyebb megértését, végső soron pedig szűkebb és tágabb környezetünk értékorientációinak feltérképezését. Kéziratomban tagolása során, az első lépésében magával az értékfogalommal, az érték kutatásokkal, valamint ezek múltjának és jelenének leírásával foglalkozom, majd ezt követően sorra veszem a korábban említett tudományfilozófiai elméleteket és azok adekvátságát e területen.

Az értékek fogalmi kérdésköre

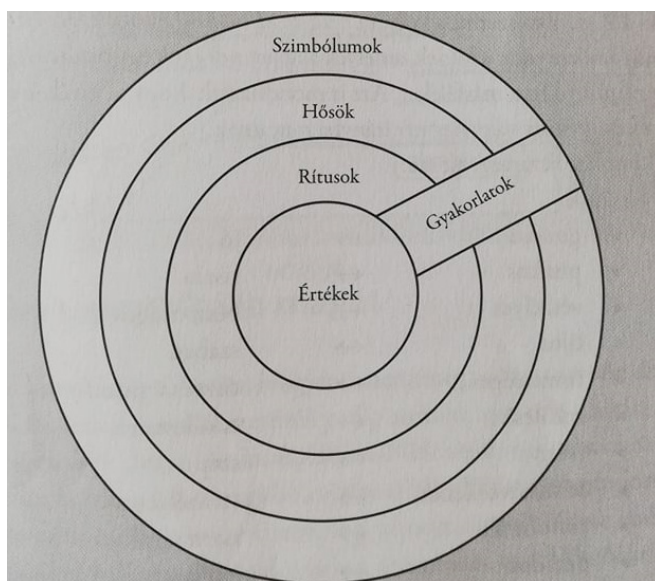
Az érték fogalma a klasszikus közgazdaságtanban keletkezett, de a különböző diszciplínák más-más aspektusából vizsgálják az érték fogalomkörét. Másfajta definíciókra lelünk, ha a filozófia, antropológia, közgazdaságtan, pszichológia, vagy a szociológia tudománya szempontjából vizsgáljuk ugyanazt a fogalmat. Jelen írás szempontjából az érték definíciója, mint szociológiai meghatározás fontos, így leírásomat e tudományág szempontjából folytatom.

A társadalomtudományban fellelhető meghatározások szerint: *„Az értékek olyan kulturális alapelvek, amelyek az egyén szintjén a kívánatosnak vélt állapotokra vonatkozó motivációk kognitív reprezentációi, amelyekből levezethető, hogy az egyén – vagy tágabban a közösség – mit tart elérendőnek, fontosnak, jónak.”* (Andorka 2006: 402) Ezt a meghatározást látszik alátámasztani Csepeli (2001) is, aki a következőképpen foglalja szavakba az értékek fogalmát: *„Az értékek arra vonatkoznak, hogy mi a jó vagy rossz, mi a szép és a rút, mi a felemelő és a lealacsonyító, mi a kívánatos, előnyben részesítendő és mi a nemkívánatos.”* (Csepeli 2001: 131) Továbbá Csepeli (2001) kiemeli: az értékek integráló szereppel is rendelkeznek a csoportok, rétegek és osztályok számára, amelynek köszönhetően lehetővé teszik a minket körülvevő világ kollektív értelmezését. Ily módon a társadalmi és a perszonális integráció nélkülözhetetlen alkotóelemei. Mindkét meghatározásban érzékelhetővé válik az értékek motiváló, orientáló ereje, amely úgy látszik, hogy meghatározza általános hitünket, attitűdjünket, normáinkat, és ezeken keresztül befolyásolja cselekvéseinket (Spates 1983 idézi Pavluska 2015: 3). Mindezek ellenére a kapcsolat az értékek és a viselkedés között nem kizárólagos, sőt, általában többféle érték együttes hatása alakítja a cselekedeteinket, amelyet természetesen még számos más tényező is befolyásol (Luksander et al. 2012).

Az eddig leírtakból jól látszik, hogy az értékek a személyiségen belül mély gyökerekkel rendelkeznek, melyek aztán áthatják az emberi természet egészét, ezáltal ak-

KÖZELKÉP

tívan befolyásolva cselekvéseinket. Úgy gondolom, hogy Hofstede (2008) is részben ezt a gondolatmenetet követhette, mikor megalkotta kultúra modelljét, amelyben különös figyelmet fordított az értékek szerepének. „Hagyma modelljében” (1. ábra) a kultúra különböző mélységű megnyilvánulásait kutatja, az értékeket az emberi kultúrák magjaként értelmezi. Hofstede (2008) az értékeket mint általános tendenciákat értelmezi, amelyek alapján eldönthetjük, hogy bizonyos dolgokat jobban, vagy kevésbé kedvelünk, ezzel mintegy visszautalva a korábban leírt definíciókra. Ezeket az értelmezéseket úgy is felfoghatjuk, mint nyíllal ellátott érzéseket, melyek pozitív vagy negatív irányba mutatnak.



1. ábra. „Hagyma”: A kultúra különböző mélységű megnyilvánulásai
Forrás: Hofstede 2008: 39

Az érték fogalmához továbbá az is hozzátartozik, hogy hagyományosan absztrakciónak tekintjük őket a társadalomtudományokban, mint ahogyan a szépség, jóság, vagy éppen a bűn sem határolható el önálló entitásként, nem tekinthetjük önálló valóságdarabként az értékeket sem az emberi léten belül. Az érték és társadalom mégis elválaszthatatlanok egymástól, az értéképződés, és értékelsajátítás folyamatait szinte az emberi társadalmakkal, az emberi léttel egyidősnek tekintjük (Váriné 1987: 26).

Mint láthatjuk az értékek definiálása még szociológiai és szociálpszichológiai szempontból sem egyértelmű, és különböző szerzők eltérő módon határozzák meg



KÖZELKÉP

ugyanazt a fogalmat. Mindezek ellenére lényeges eltérést nem láthatunk, így a kapott eredmények alapján a következőképpen foglalnám össze a leírt meghatározások tanulságát: Az értékek az emberi személyiség mélyen beágyazott részei. Orientáló szereppel bírnak, mely által meghatározzák, hogy az adott egyén mit tart jónak, kívánatosnak és elérendőnek. Voltaképpen a motiváció egy sajátos formájának is tekinthetők. Ebből következőleg eligazodást szolgáló támpontoknak is tekinthetők, azáltal, hogy beágyazottságuk révén szilárdságot, következetességet és biztonságot nyújtanak a társadalomban zajló élethez.

Az értékek mérése

Az értékek módszeres mérése az 1950-es években kezdődött az Egyesült Államokban,³ és az azóta eltelt több, mint fél évszázad során a nemzetközi szociológiatudomány egyik legfontosabb vizsgálati területévé vált. Ennek ellenére mind a mai napig számos nehézséggel kell szembenéznie azoknak, akik az értékek empirikus mérésével foglalkoznak. Különösen az elmélet és empiria kapcsolata mondható gyengének az értékvizsgálatok kapcsán (Ságvári 2009). Az empiria és elmélet kapcsolatának vizsgálata során Hankiss (1977) három olyan tényezőt említ, melyek gátolják az értékekhez való hozzáférést. Az első a „Mimikri”, amely szerint az emberek sokszor nincsenek tisztában a saját maguk által vallott értékekkel. Az interiorizáció olyan sajátos fogyatékosága ez, mikor az egyén azoknak a társadalmi csoportoknak a megfogalmazott értékeit követi, melyeknek tényleges vagy képzelt tagja. A második ilyen tényező a „Kamuflázs”, amely arra vonatkozik, hogy az emberek gyakran nem akarják, vagy nem tudják kifejezésre juttatni saját értékeiket, inkább rejtegetik azokat, ezzel szinte ellehetetlenítve érzékelésüket. Végül a harmadik tényező a „Hiperkrízis”, amely arra a jelenségre utal, miszerint az emberek szeretnek jobb színben feltűnni, mint amilyenek a valóságban. Ezért az értéktesztek során más értékeket juttatnak kifejezésre, mint amiket valójában követnek.

Az értékek feltárásának, érzékelésének nehézségében az is közrejátszik, hogy azok sosem figyelhetők meg közvetlenül.⁴ Az értékek általában értékvezérelt cselekedetek alapján történő következtetés útján észlelhetőek, vagy olyan vélemények, nézetek, attitűdök megfigyelése eredményezheti érzékelésüket, melyekből következtethetünk a véleményeket, nézeteket és attitűdöket irányító értékítéletekre (Csepeli 2001). Többek közt e nehézségek és ezek kiküszöbölése iránti igény volt a különböző értékutatási irányzatok kibontakozásának mozgatórugója. Csepeli (2001) megállapítja, hogy minden egyes axiológiai kutatás és szintézis más-más vezérfonal

³ Ezt a korszakot megelőzően is léteztek már értékvizsgálatok, melyek közül kiemelendő az 1930-as években létrejött Allport-Vernon-Lindsey-teszt, amely Spranger hatféle érték típusára alapozva jött létre (Csepeli 2001).

⁴ Ezzel mintegy visszaulva Váriné (1987) elgondolására, miszerint az értékek konstrukciók.



KÖZELKÉP

alapján épül fel, ezáltal más és más fontos mozzanatok kiemelésének és adott esetben elvesztésének lehetőségét hordozzák magukban.

Az értékek vizsgálatának nagyobb korszakai

Robert Wuthnow (2008) az értékutatások három jelentős korszakát különíti el. Első korszakként az 1950-es évektől az 1970-es évekig terjedő érárt jelöli. Ennek a korszaknak a jelentős vívmányaként az elméleti alapok lefektetését említi, mely nagy mértékben az Amerikai Szociológiai Társaság akkori elnökének Robin M. Williamsnek a nevéhez fűződik. Ezzel párhuzamosan az amerikai társadalom jelentősebb érték-orientációinak feltárása is ebben az időszakban történt. Második korszakként a 1960-as évek végétől az 1980-as évek végéig tartó értékkritikus irodalom erősödését jelöli, melyet az empirikus nehézségek felbukkanásával indokol a szerző. Ebben az időszakban realizálták a kutatók, hogy az értékek jóval komplexebb rendszert alkotnak, mint azt előzetesen feltételezték. Ez pedig rövidesen olyan hangok megjelenését vonták maguk után, melyek az értékutatások félretolására sarkallták a tudományos társadalom tagjait. Harmadik korszaknak a jelenkor értékutatásait jelöli, amely a kritikus hangok közepette vette kezdetét a Ronald Inglehart vezette World Values Survey (WVS) kutatás első nemzetközi adatfelvételével az 1980-as évek elején. Jellemzője a metodológiai megosztottság, amely a kvalitatív és kvantitatív technikák együttes jelenlétét jelöli, ám a nagy adatmennyiséggel dolgozó értékutatások mindinkább a kvantitatív, jellemzően kérdőíves technikák felé fordultak. Ezt elősegítette az is, hogy a megjelenő nagy nemzetközi összehasonlító kutatások, a WVS mellett a European Value Study (EVS) és a European Social Survey (ESS) hullámai egyre megbízhatóbb, nemzetközi és longitudinális összehasonlításra is alkalmas adatokkal szolgáltak (Ságvári 2009).

A tudományfilozófiai elméletek és azok érvényessége az értékutatások területén

Munkám következők részében az általam választott három jelentős értékutatási irányzat bemutatásán keresztül igyekszem a tudományfilozófia és axiológia kapcsolatrendszerét feltárni. Az általam választott filozófiai megközelítéseket kronológiai sorrendben mutatom be, majd leírásukat követően, röviden értékelem is őket annak függvényében, hogy elméletük milyen mértékben alkalmazható, mennyire állja meg a helyét az értékutatások terén.



KÖZELKÉP

KARL POPPER (1902-1994) FALSZIFIKÁCIÓS ELMÉLETE

Popper osztrák származású filozófus, a 20. század egyik legnagyobb hatású ismeretelméleti gondolkodója. Munkásságának talán legfontosabb állomásaként, először 1934-ben német nyelven, *Logik der Forschung*, majd 1959-ben angol nyelven, *The Logic of Scientific Discovery* címmel jelent meg nagy horderejű elmélete (Gulyás et al. 2013). Munkájának egyik legfontosabb és legvitatottabb pontja szerint megkérdőjelezi, sőt tagadja a logikai indukció tudományos létjogosultságát. Az indukció helyett csakis a deduktív megismerés érvényességét ismeri el. Ez a kétfajta logikai következtetési eljárás egymással „ellentétes irányú” logikai következtetést feltételez. Míg az induktív következtetés az egyedi esetekből kiindulva halad az általános törvényszerűségek felé, addig a deduktív eljárás a már ismert általános törvényszerűségből vonja le következtetéseit és fogalmazza meg szabályszerűségeit, ezzel magyarázva a megfigyelt egyedi eseteket.⁵ A popperi modell szerint a tudomány egyetlen lehetséges és szükségszerű módszere a cáfolás, azaz a popperi terminológia szerint a falszifikáció lehet. Popper a falszifikációval nem csak a tudományos megismerés egyetlen általa legitimnek vélt módszerét jelölte ki, hanem egyben a demarkáció, azaz a tudomány és áltudomány (vagy más szóval pszuedo-tudomány) közti határmezsgye kijelölését is a falszifikálhatóságban vélte felfedezni. Azaz a falszifikálhatóságra, mint a tudományosság egyik alapkritériumára gondol elméletében.

Popper szerint a hipotézisek felállítása nem kizárólag tudományos feladat. A tudósok addigi tudásuk, ismereteik alapján állítják fel hipotéziseiket. Ezt követően azonban életbe lépnek a tudományos megismerés módszerei. Modellje szerint a tudósoknak nem az a feladata, hogy olyan egyedi eseteket gyűjtsenek, melyek hipotézisüket alátámasztják, ezzel tovább éltetve felvetésüket. Éppen ellenkezőleg a tudományos munka immár abból áll, hogy a felállított általános hipotézisre találjon ellenpéldát a kutató, tehát falszifikálja, megcáfolja elméletét. Ha tehát a kutatóknak sikerül ilyen ellenpéldával előállniuk, akkor a hipotézisükről bebizonyosodott, hogy rossz volt, sikerült megcáfolni. Ez a folyamat Popper szerint logikailag is helytálló, hiszen általános érvényű állításainkat (hipotéziseinket) megcáfolásukig igaznak tarthatjuk. Ebből azonban az is következik, hogy a felállított teóriáknak tesztelhetőnek és következésképpen megcáfolhatóknak kell, hogy legyenek. Így a popperi módszertan egyik alapja az a meggyőződés lesz, amely szerint sosem lehetünk teljesen biztosak igazunkban (Petrov 2012, Popper 1997).

Popper szerint tehát azt az állítást, hogy „minden holló fekete” mindaddig igaznak tarthatjuk, amíg tagadása nem igazolódik, vagyis amíg nem találunk egy nem fekete hollót. Ebből következőleg a popperiánus tudományos kutatás menete a következő lehet: 1. felállítunk egy hipotézist, 2. meghatározzuk a hipotézis elvetésé-

⁵ Fontos hangsúlyozni, hogy mindkét eljárás helytálló lehet a tudományos megismerés során. Tehát egyik nem jobb a másiknál, pusztán más és más helyzetekben alkalmazhatjuk őket.



KÖZELKÉP

nek körülményeit, 3. megcáfoljuk a hipotézist. Azonban a tudomány sok tekintetben nem így működik, sőt sokszor éppen ellenkezőleg (Gulyás et al. 2013).

POPPER ÉS AZ ÉRTÉKKUTATÁSOK

Úgy gondolom, hogy Popper faszifikációs elmélete az érték kutatások területén nem állja meg a helyét. Sok szempontból elhibázott volna az elméletet kiterjeszteni erre a területre. Ennek legfőbb oka az, hogy az érték kutatásokat általános körülmények közt nem cáfolhatóak meg, nem falszifikálják őket. Az érték kutatások fejlődését nem a korábbi elméletek cáfolata hajtja előre. Ezt érzékletes példával, Rokeach és Schwartz érték kutatási modelljein keresztül szeretném szemléltetni.

Milton Rokeach, amerikai pszichológus az 1970-es évek elején alkotta meg saját érték elméletét, a Rokeach-értékskálát (RES; Rokeach Value Survey-RVS). A Rokeach Value Survey voltaképpen az értékek osztályozási rendszere, amely két értékosztályt különböztet meg, a célértékeket, vagy terminális értékeket és az eszközértékeket, vagy másfajta terminológiában az instrumentális értékeket. Mindegyikhez 18 önálló értéket rendel (1. táblázat). A célértékek azokra a vágyott végállapotokra vonatkoznak, amelyeket az egyén élete során el szeretne érni, így nem véletlen, hogy a különböző kultúrákban élő emberek célértékei jelentősen különböznek. A célértékek elérésének eszközei, vagyis a kívánatos viselkedési módok az eszközértékek (Rokeach 1968, 1973).

1. táblázat. A Rokeach-értékskála cél- és eszközértékei

Terminális értékek	Instrumentális értékek
béke	bátor
belső harmónia	becsületes
boldogság	derűs
bölcsesség	elnéző
családi biztonság	engedelmes
egyenlőség	eredményes
élvezetek	fantáziadús
érett szerelem	fegyelmezett
igaz barátság	független
izgalmas élet	logikus
kényelmes élet	megbízható
nemzeti biztonság	segítőkész
önbecsülés	széles látókörű
sikeres megvalósítás érzése	szellemi-intellektuális
szabadság	szeretettel
szépség	tiszta
társadalmi tekintély	törekvő
üdvözülés	udvarias

Forrás: N. Kollár – Szabó 2004: 349

KÖZELKÉP

Ez a modell széleskörű ismertséggel bír, és az 1970-es, 80-as években domináns értékvizsgálatnak számított, de módszertani hiányosságai okán⁶ lassanként kikopott a tudományos gyakorlatból.

Rokeach munkásságára alapozva Shalom Schwartz (1992) új értékelméletet épített fel, de bevezetett egy olyan elméleti perspektívát, amely az értékek közötti motivációs különbségeket vizsgálja. Shalom Schwartz (2012) kultúra független, univerzális alapértékek kidolgozására törekedett. Tíz olyan motivációs szempontból eltérő alapértéket határozott meg az emberek értékorientációk szerinti jellemzésére, amelyeket az emberek minden kultúrában elismernek (2. ábra). Mindez nem azt jelenti, hogy Schwartz Rokeach munkásságát, minden eredményével együtt megcáfolta volna. Sőt, az új modell bevezetésével az értékekről alkotott megelőző ismeretek sem alakultak át végérvényesen. Az értékutakat általában nem falszifikálják vagy cáfolják meg. Mikor újabb, pontosabb mérési módszerek jelennek meg a korábbi elméletek lassan eltűnnek, kikopnak a tudomány mindennapos gyakorlatából és helyüket egy új elmélet váltja fel, ahogy ebben az esetben is történt.



2. ábra. A tíz motivációs értéktípus közötti kapcsolat elméleti modellje
(A Schwartz-féle értékdimenziók)

Forrás: Ságvári 2009: 98

⁶ Az értékek egymáshoz való viszonyának feltárását egyszerű sorba rendezéssel kellett eldöntenie a résztvevőknek. Valamint hiányzik belőle a különböző értékek, attitűdök és viselkedések közötti összefüggések jóslására is alkalmas módszer.



KÖZELKÉP

Thomas Kuhn (1922–1996) paradigmaelmélete

Thomas Kuhn amerikai tudománytörténész és -filozófus. 1962-ben adta ki nagyhatású tudományfilozófiai munkáját, *A tudományos forradalmak szerkezete* címmel. Kuhn munkáját elsősorban természettudományos ismeretek alapján írta le, de a legtöbb tudományág területére kiterjeszthető paradigmaelmélete. Munkájában a tudományos közösségek működését vizsgálta és azt, hogy a történelmi korok tudományos meglátásai, miként kapcsolódnak saját környezetüknek – tanárainak, kortársainak és közvetlen utódainak – nézeteihez. Kutatása során arra a problémakörre kereste a választ, hogy miként születnek a tudományok újabb és újabb ismeretei, hipotézisei, hogyan változik a kutatói munka, hogy milyen megismerési módszerek használata mentén folynak a tudományos kutatások és hogy miképp változik a kutatói felfogás és szemléletmód a kutatások elméletét, illetve módszertanát tekintve. Röviden a tudományos kutatások fejlődését vizsgálta történelmi távlatban. Munkájának vívmányaként találkozhatunk a tudományos kutatás paradigmaelméletével, és annak hatásával a tudomány fejlődése szempontjából (Hideg 2005).

A folyamatos történelmi fejlődéssel, valamint a regresszióelméletekkel ellentétben (Hankiss 1977) Kuhn azt mutatta be, hogy a tudomány nem pusztán az új ismeretek lineáris felhalmozódásával halad előre, hanem időszakos forradalmakon megy keresztül, melyeket „paradigmaváltásoknak” nevezett. A tudományos kutatás paradigmáját Kuhn a következőképpen fogalmazza meg: „Ezekon olyan, általánosan elismert tudományos eredményeket értek, melyek egy bizonyos időszakban a tudományos kutatók egy közössége számára problémáik és problémamegoldásaik modelljeként szolgálnak.” (Kuhn 2000: 4) A szerző a paradigmával és a paradigmaváltással a normál, az éretté vált tudomány fejlődésének természetrajzát írta le. Meglátása szerint az egyes tudományterületeken az uralkodó paradigma meghatározza a tudományos gondolkodást és az ott folyó kutatások menetét. A tudomány fejlődését – változását – paradigmaváltások sorozataként fogja fel és interpretálja. A paradigmaváltások olyan minőségi változások, amelyek válságokon, kutatási modellek kísérletein és versengésén keresztül alapjaiban változtatják meg a tudományról és annak helyes műveléséről alkotott képet. Ezáltal a paradigma egyaránt jelenti a felhalmozott ismereteket, elméleteket és módszereket, amelyek egy adott tudományterület művelési és problémamegoldási modelljévé szerveződnek össze (Kuhn 2000: 10, Hideg 2005).

Kuhn szerint a paradigmák léte elengedhetetlen a tudomány fejlődése szempontjából. Paradigma vagy paradigmajelölt híján a tudományos adat- és ismeretgyűjtés sokkal közelebb áll a szinte vaktában végzett keresgéléshez. Paradigma hiányában nincs olyan vezérelv, ami orientálná a kutatók figyelmét és munkáját. Elméletében azt feltételezi, hogy a tudományos forradalmak kezdete mindig egyfajta működési zavarhoz köthető a normál tudományban és a tudományos megismerési folyamatban. Ez a „működési zavar” tudatosulása révén a fennálló tudományos rend válságához vezet. Ezután veszi kezdetét az új elmélet kialakulása, amely mindig valamely



KÖZELKÉP

anomália vizsgálatából, az uralkodó paradigma egy ellentmondásából indul ki. Az anomáliákat az érvényben lévő paradigma nem tudja feloldani, ezért új elméletek lépnek a színre, melyek a felhalmozódott új kérdésekre igyekeznek választ kínálni. Kuhn szerint annak, hogy valamely elméletet paradigmaként elfogadjanak, az a feltétele, hogy jobbnak látsszék versenytársainál, valamilyen tekintetben, de nem szükséges megmagyaráznia minden megválaszolendő kérdést. Sőt, a szerző azt is leírja, hogy soha egyetlen elmélet sem old meg minden vele szembeítható kérdést. Tehát a paradigmák körül viták világszemléleti vitáknak is tekinthetők, valamint a tudományos forradalmak, a polgári forradalmakhoz hasonlatos módon a világszemlélet változásaiént is értelmezhetőek. Az új paradigmák kialakulásával és azok elfogadásával a normál tudomány is változik. Kuhn elméletében tehát, a tudományos forradalmakkal a normál tudomány változását magyarázta.

Ebből következően a paradigma egy olyan összetett fogalom, amiben az alkotórészek egy tudománymodell részeivé válva léteznek és az adott tudomány művelői által osztott közös tudományképnek is tekinti. A paradigma fogalom azért is használható kiválóan a tudomány történet és fejlődésének bemutatására, mert dinamikusan dolgozza fel a kérdéskört és konkrét tartalma csak egy adott időszakban érvényes, viszont a fogalom, kiterjeszhető a tudomány művelésének különböző időszakaira is (Hideg 2005: 5).

KUHN ÉS AZ ÉRTÉKKUTATÁSOK

A szociológiatudomány értékfogalma ugyan nem, vagy csak nagyon kevés, ám értékvizsgálatai és módszertana jelentős átalakuláson ment keresztül az elmúlt 60-70 év során, amely véleményem szerint támogatja, hogy a fennálló tudomány paradigmatiszta átalakulásaként vizsgáljuk a változásokat.

Az értékutatási modellek paradigmatiszta megítélése mellett szólhat a Wuthnow-féle hármis korszakfelosztás. Az elmélet korszakai az értékutatásos gyakorlati megközelítésmódját is magában foglalja, amely tükrözi a tudományos közösség véleményét az adott témában, így a Kuhn-i normál tudománnyal áll rokonságban. A paradigmatiszta megítélés elfogadása mellett szólhat az értékutatásos és kutatási módszerek fejlődése. A már korábban említett Rokeach-féle értékmodell használata a 21. század első felére visszazorult. Ezzel párhuzamosan Schwartz értéktesztje a 2000-es évek eleje óta egyre nagyobb nyilvánosságot kap, használata széles körben elterjedt,⁷ egyes empirikus vizsgálatok szerint a jelenleg elérhető legpontosabb értékvizsgálatnak számít (Hanel et al. 2018). Ez számomra a jó gyakorlatok megtartását jelenti, amelyet Kuhn-i értelemben a többiekénél jobbnak látszó paradigma

⁷ Eklatáns példája a Schwartz-féle teszt elterjedtségének az, hogy a European Social Survey (ESS) 2002 óta folyó kétévenkénti adatfelvételi hullámaiban is a Schwartz értéktesztjét alkalmazzák.



KÖZELKÉP

felemelkedésének és a normál tudomány születésének is tekinthetünk. A paradigmamelélethez való közeledését jelöli ezeknek a modelleknek az is, hogy másképp látják az értékek világát és más-más aspektusait emelik ki ugyanannak a kérdésnek. Ugyanakkor ez ellen az érv ellen szól az, hogy ma a „piacon” számtalan olyan érték-kutatási modell fellelhető, amelyek alkalmazása a tudományos közösség által elfogadottnak számít (például: Inglehart, Hofstede, Schwartz stb.), így nem is állíthatjuk azt, hogy kikerült volna „győztesként” egy olyan uralkodó paradigma, amely maga mögé utasította volna a többi használatát. Emellett a paradigmatis megközelítés ellen szól még az is, hogy a korábbi elméletek nem válnak tudománytalanná. Például, ha a 21. századi természettudományok világában valaki a geocentrikus világnézetére alapozna elméleteket azt nem fogadná el a tudományos közösség, tudománytalannak, megcáfoltak tekintenék. Viszont ugyanez nem mondható el például a Rokeach-féle módszer alkalmazásáról, azt inkább idejétműltnek tekintenék (vagy legalábbis nem teljesen pontos mérési eszköznek), semmint teljesen tudománytalannak.

Úgy vélem, hogy a Kuhn-féle tudománytörténeti modell csak részben állja meg a helyét, ha az érték-kutatások területére szeretnénk kivetíteni azt. Számos ponton kiegészítésre szorul és nem magyarázza megfelelőképpen az elmúlt évtizedek változásait e területen. Mindezek fényében azt mondanám, hogy a kuhni teória magyarázóereje gyengének tekinthető az érték-kutatások területén.

LAKATOS IMRE (1922–1974) ÉS A TUDOMÁNYOS KUTATÁSI PROGRAMOK METODOLÓGIÁJA

Lakatos Imre a XX. század egyik legjelentősebb magyar származású, de Angliában tevékenykedő matematika- és tudományfilozófusa volt. Lakatos tudományfilozófiai elméletében átfogó kutatási programok meglétében vélte a tudomány fejlődését megtalálni. Lakatos a kutatási programok alatt elméletek sorozatait értette, melyek egy-egy megoldandó probléma köré szerveződnek, melyek ezáltal akár hosszú évtizedekig is elnyúlhatnak (Forrai 1996). Lakatos szerint a kutatási programok olyan előre megtervezett módszertani szabályok, amelyek biztosítják a tudományos kutatás folytonosságát. Elméletében a tudományos programok két fő, jól elkülönülő részét határozza meg. A módszertani szabályoknak egy része azt határozza meg, hogy mit ne tegyünk egy kutatásunk során – ezeket (a görög heureszisz = felfedezni, rátalálni jelentésű szóból képezve) negatív heurisztikának nevezzük. Más részük azt mondja meg, hogy milyen irányba haladjunk a kutatás során – ezt hívjuk pozitív heurisztikának (Sikolya 2008).

A kutatások első összetevője és kiinduló pontja az úgynevezett negatív heurisztika, amit Lakatos „kemény magnak” is nevez. A kemény mag tehát a kutatásba tartozó elméletek közös forrása, közös konceptuális alapja. A negatív heurisztika megtiltja



KÖZELKÉP

a tudósoknak, hogy bizonyos elképzeléseket, elméleteket megváltoztassanak. Egyúttal ki is jelöli a kutatók számára azokat az elgondolásokat, elméleteket, melyek mellett mindenképp ki kell tartaniuk, melyeket elfogadottnak kell tekinteniük annak érdekében, hogy a tudományos program fennmaradjon. A kemény magot nem lehet megcáfolni, máskülönben az adott kutatási program elbukik. Második komponense a programoknak az úgynevezett pozitív heurisztika, amit voltaképpen a kemény mag körüli védőöv, amely könnyen alakítható és akár meg is cáfolható. Artikulálja a programot, vagy akár „kiegészítő hipotéziseket” is tartalmazhat. A pozitív heurisztika megvédi a kemény magot attól, hogy megcáfolják, és ennek érdekében akár módosítható is.

Mindezek alapján példaként említhető a newtoni fizika, mint kutatási program. A program magja a három Newton-törvény és a gravitáció törvénye. Ebből következőleg, ha a programba tartozó valamely elmélet kudarcot vall, akkor a problémával foglalkozó tudósok nem a „kemény magban” a három alaptörvényben és a gravitáció elméletében kezdik majd a kudarc okát keresni, hanem valamilyen járulékos elemekben igyekeznek a hiba okát feltárni. *„Tegyük fel például, hogy a newtoni mechanika egyik elméletváltozata tévesen jelzi előre egy bolygó pályáját. A kutató ilyenkor nem a Newton-törvényeket vagy a gravitáció törvényét hibáztatja, hanem mondjuk, felveti, hogy a bolygó pályáját egy mindeddig ismeretlen másik bolygó gravitációs hatása zavarta meg.”* (Forrai 1996: 9)

Mivel a kutatási programokat mindig egymást követő elméletek sora jellemzi, ezért a kutatásra gyakorolt hatásuk által két különböző csoportba sorolhatjuk őket. Ez által megkülönböztetünk progresszív (tudományos) vagy degeneráló (tudománytalan) probléma-eltolódást előidéző elméleteket. Progresszív eltolódás esetén az elmélet sikeres, új előrejelzéseket tesz, tehát a kutatási kérdésre adott válaszok pozitív fejlődési vonalat eredményeznek. Ezzel ellentétes oldalon megjelenik a degeneráló probléma-eltolódás. Ennek esetén nem történik tudományos előrehaladás, a kutatási program megreked. A kutatási programok ismeretnövekedéséhez egy adott program pozitív és negatív heurisztikája egyaránt hozzájárul. Hosszú távon az dönti el egy-egy program sikerességét, hogy lépései elő tudnak-e idézni pozitív, progresszív probléma-eltolódást vagy sem. Azt azonban, hogy egy-egy problémaeltolódás és ezáltal egy-egy kutatási program progresszív-e vagy degeneratív csak utólagos nézőpontból tudjuk megállapítani, hiszen az adott szituáción belül elhelyezkedők számára még nem ismert az előrejelzése végkimenetele (Lakatos 1997, Sikolya 2008).

LAKATOS TUDOMÁNYOS PROGRAMOK ELMÉLETE ÉS AZ ÉRTÉKKUTATÁSOK

A leírtak alapján úgy gondolom, hogy Lakatos elmélete jól alkalmazható az értékutatások területén. Ennek igazolása érdekében abból a felvetésből indulok ki, miszerint az értékutatásokban megjelenő tudományos program maga az értékek ho-



KÖZELKÉP

lisztikus kutatása. Tehát az értékutatások minden irányzata és ága ugyanazon cél megvalósítása érdekében jön létre, mégpedig azért, hogy az adott társadalom értékorientációit minél pontosabban felmérje. Ezen belül jelenik meg a negatív heurisztika és a különböző pozitív heurisztikák, azaz értékelméleti modellek. E logika mentén haladva az értékmodellek tudományos programjának negatív heurisztikája, a „kemény mag” a tudományos közösség által elfogadott értékdefiníció, amely keveset változott az elmúlt jónéhány évtized során (Bábosik 2001). Az értékek fogalmának orientáló, viselkedés és döntésmeghatározó mivolta nem csak az általam korábban felsorolt értékfelfogásokban mutatkozik meg, hanem a jelentősebb gyakorlati szakemberek elméleteiben is kivétel nélkül megjelenik (Hofstede 2008, Inglehart et al. 2014, Schwartz 2012), ezzel tovább erősítve a negatív heurisztika fogalmának jelenlétét e területen.

Lakatos elméletére vetítve a program pozitív heurisztikája a különböző mérési modellek meglétében mutatkozik meg. Tehát a különböző értékmodellek és mérési mechanizmusok ugyanahhoz a tudományos programhoz tartoznak, ugyanannak az átfogó kérdésnek (a program negatív heurisztikájának) a megismerésére irányuló kísérletek (a program pozitív heurisztikája). Ilyen axiológiai mérési modell nagy számban jelent meg a 20. század során. Így például, a teljesség igénye nélkül: az 1930-as években létrejött Allport-Vernon-Lindsey teszt, Rokeach-féle értékteszt az 1970-es években, Ronald Inglehart és munkatársai értéktesztje, mely nyomán létrejött az Inglehart-Welzel kulturális különbségeket feltáró „térkép”, Schwartz értéktesztje az 1990-es években vagy éppen Hofstede IBM alkalmazottak körében tartott kulturális összehasonlító kutatása.

PROGRESSZÍV ÉS DEGENERÁLÓ PROBLÉMAELTOLÓDÁS

Progresszív problémaeltolódás, azaz sikeres előrejelzésnek tekinthető ebben a kontextusban az, hogy három jelentős értékvizsgálaton alapuló kultúrakutatás is hasonló kulturális határvonalakat és csoportokat határozott meg vizsgálataiban. Hofstede, Inglehart és Schwartz is többé kevésbé ugyanazokat a kulturális régiókat határozták meg vizsgálataikban, melyek a következők: afrikai, konfuciuszi, közép- és kelet-európai (egykori szocialista országok), angol-szász, latin-amerikai, dél-ázsiai és nyugat-európai régiók (Schwartz 2006).

Az a tény, hogy három, egymástól független, különböző mérési eljárás alapján értékmodell is hasonló eredményeket tudott felmutatni a közelmúltban arra enged következtetni, hogy az adott kérdésen belül a lakatosi elméletnek megfelelő progresszív problémaeltolódásról beszélhetünk. Ezzel párhuzamosan megjelennek degeneratív problémaeltolódások is az értékutatások területén, bár, mint ahogy azt a popperi falszifikációs elmélet leírásánál láthattuk ezeket az értékelméleteket általában nem cáfolják meg, csupán kikopnak a mindennapos használatból. Ezen



KÖZELKÉP

elgondolás mentén a degeneratív problémaeltolódást előidéző elméletek közé sorolható minden olyan értékutatási irányzat, melynek használata a 21. század első felére elavulttá vált. Ezek közt említhető az Allport – Vernon – Lindsey teszt, a Morris-féle értékteszt vagy a már korábban említett Rokech-értékkála is, mivel ezeknél a teszteknel a 20. század utolsó felében jóval pontosabb mérési modellek jelentek meg a kutatásokban.

Összegzés

Dolgozatomban három jelentős tudományfilozófiai modell érvényességét vizsgáltam az értékutatások területén. Rövid leírásom során elsőként Karl Popper falszifikációs elméletét vizsgáltam, amely során arra jutottam, hogy a kizárólag deduktív megismerési logikát követő falszifikációs elmélet nem alkalmazható az axiológia területén. Ennek oka főképp abban rejlik, hogy az értékutatások – köszönhetően annak, hogy elvont, világosan nem megfigyelhető „tulajdonságokat”, absztrakciókat vizsgál – alapvetően nem cáfolhatóak meg. Ebből következőleg azt is láthatjuk, hogy az értékutatások a popperi demarkáció elve alapján inkább a pszuedo-tudományok körébe kerülne, amivel, úgy gondolom, sokan nem értenének egyet, tekintve, hogy a 20. század végére az értékvizsgálatok szinte önálló diszciplínává nőttek ki magukat.

A második általam vizsgált elmélet Kuhn paradigmaelmélete volt. Ennek vizsgálata során már több egyező pontot véltem felfedezni: Az többé-kevésbé állandó értékfogalom a paradigmatis megközelítés felé közelít. Wuthnow (2008) felosztása révén elhatárolható korszakok is megjelennek, melyek akár a kuhni értelemben vett normál tudomány korszakainak is felfoghatóak, azonban a tudományos közösség megosztottsága a témában nem támogatják ezt a felfogást. Továbbá a korszakok közötti váltás során nem is történt olyan forradalmi váltás, amely az egész tudományos közösség nézőpontjának átalakítását szorgalmazta volna, amely összességében a paradigmaelmélet elvetésére szólít fel a témában.

Végül Lakatos kutatási programok elméletét ismertettem. Ezzel az elmélettel már több kapcsolódási pontot véltem felfedezni. Lakatos negatív heurisztikájának, az elmélet „kemény magjának” magát az értékfogalmat tekintem, amely mintegy monolitikus módon hatja át a 20. század második felétől az értékutatások egészét. Ez a fogalom kevés változáson ment keresztül az elmúlt évtizedek során, amely ugyancsak arra enged következtetni, hogy valamiféle magként kezeljük. Az elméletben megjelenő pozitív heurisztikákban a megjelenő értékutatási irányzatokat a különböző mérési modellekben fedeztem fel. A múlt század közepétől szinte évtizedről évtizedre jelentek meg újabb és pontosabb értékutatási- és mérési modellek, melyek mind pontosabb megismerést kívántak lehetővé tenni. Lakatos elméletében megkülönböztet progresszív és degeneratív problémaeltolódásokat, annak függvényében, hogy az adott kutatási programnak sikerül-e eredményeket, pontos előrejelzéseket



KÖZELKÉP

elérnie kutatási területén vagy sem. Az elmélet szerint ennek pontos megítélése csak történelmi távlatban történhet. Írásomban e kérdés vizsgálatában arra a véleményre jutottam, hogy azok az értékvizsgálatok, melyek egymástól függetlenül, más-más mérőeszközökkel, mégis hasonló eredményekre jutottak progresszívnak tekinthetők, míg azok a modellek, melyek használata a 21. század elejére elavulttá váltak inkább degeneratívnak tekinthető.

Összességében úgy gondolom, hogy e három tudományfilozófiai irányzat közül Lakatos modellje alkalmazható a legpontosabban az érték kutatások területén.

Irodalom

- Andorka R. (2006): Bevezetés a szociológiába. Budapest, Osiris Kiadó.
- Bábosik Z. (2001): Értékközvetítés napjainkban. Új Pedagógiai Szemle, 51(12).
- Csepeli Gy. (2001): Szociálpszichológia. Osiris, Budapest.
- Forrai G. (1996): Lakatos Imre tudományfilozófiája. *Replika*, 23-24: 7-23.
- Gulyás L. – Kampis Gy. – Kutrovácz G. – Ropolyi L. – Soós S. – Szegedi P. (2013): Bevezetés a tudományfilozófiába. Budapest, ELTE.
- Hanel P. H. P. – Litzellachner L. F. – Maio G. R. (2018): An Empirical Comparison of Human Value Models. *Frontiers in Psychology* vol. 9. URL=<https://www.frontiersin.org/article/10.3389/fpsyg.2018.01643> (Utolsó letöltés: 2022. 08. 19.) DOI=10.3389/fpsyg.2018.01643
- Hankiss E. (1977): Érték és társadalom. Tanulmányok az értékszociológia köréből. Budapest, Magvető.
- Hideg É. (2005): Paradigma a tudományéletben és a társadalomtudományi kutatásokban. Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest.
- Hofstede G. – Hofstede, J. G. (2008). Kultúrák és szervezetek. Budapest, VHE
- Kuhn, T. (2000): A tudományos forradalmak szerkezete. Osiris Kiadó, Budapest.
- Lakatos I. (1997): A kritika és a tudományos kutatási programok metodológiája (1967). In: Miklós T. (szerk.): Lakatos Imre tudományfilozófiai írásai. Budapest, Atlantisz, 19-63.
- Luksander A. – Mike K. – Csité A. (2012): Maguk urai – a magyar vállalkozó lelkialkata. A magyarországi kisvállalkozók értékvilágának néhány jellemzője. TM 67. sz. műhelytanulmány. Budapest, BCE Vállalatgazdaságtani Intézet Versenyképesség Kutató Központ.
- N. Kollár K. – Szabó É. (2004): Pszichológia pedagógusoknak. Budapest, Osiris Kiadó.
- Pavluska V. (2015): Az egészség mint érték a magyar társadalomban. Pécs, Pécsi Tudományegyetem.



KÖZELKÉP

- Petrov B. (2012): A popperi módszertan megjelenése a politikában. *Metszetek*, 2–3: 102–107.
- Popper, K. R. (1997): *A tudományos kutatás logikája*. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- Rokeach, M. (1968): *Beliefs, attitudes, and values: A theory of organization and change*. San Francisco, Jossey-Bass.
- Rokeach, M. (1973): *The Nature of Human Values*. New York, Free Press.
- Ságvári B. (2009): *Kultúra és gazdaság. Az értékek szerepe a gazdasági fejlődésben. Elmélet és empiria*. PhD értekezés, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem.
- Schwartz, S. H. (1992): *Universals in the Content and Structure of Values: Theoretical Advances and Empirical Tests in 20 Countries*. *Advances in Experimental Social Psychology* 25: 1–65.
- Schwartz, S. H. (2006). *A theory of cultural value orientations: explication and applications*. *Comp. Soc.* 5, 137–182. doi: 10.1163/156913306778 667357
- Sikolya E. (2008): *A tudományos kutatás metodológiája Lakatos Imre írásaiban*. *Sapientiana* 2: 81–92.
- Váriné Szilágyi I. (1987): *Az ember, a világ és az értékek világa*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Wuthnow, R. (2008): *The Sociological Study of Values*. *Sociological Forum*, 23(2): 333–343. DOI=10.1111/j.1573-7861.2008.00063.x